

Évszázadok a hegy és a folyó között

Óbudán több ezer év hagyománya épül egymásra a római kortól a Kádár-kor hagyatékaig, szó szerint és átvitt értelemben is: az aquincumi romok mellett nyolcvanas évekbeli panelházak emelkednek, a kerület pedig éppúgy magáénak vallja a Herkules-villát itt hagyók örökségét, mint a braunhaxlerékét, a gyáros Goldbergerét és a panelkorszakét. De vajon minden úgy volt, ahogy a köztudatban él? Hogyan menekült meg a helyi lakosság a török elől? Milyen ember volt Zichy Péter gróf? Vajon Krúdy Gyula és Gelléri Andor Endre Óbudája ugyanaz az Óbuda? És biztos, hogy akkora tragédia volt a panelépítés? Várostörténeti sorozatunkban olyan kérdésekre is keressük a választ, amelyeket nem szoktak feltenni.

Annak, aki lassan akar belemerülni a városrész történetébe, gyalog érdemes Óbudára érnie. Körülbelül a Lukács fürdőtől kell elindulnia, hogy láthatóan lassan változzon a várostáj. Azt mondják, a Lukács környéke Buda egyik szíve. Sok van neki. Ott van a Vár, a Rózsadomb, a Sas-hegy, a Margit körút környéke, a Móricz a Gombával, a Feneketlen-tó, vagy akár Kelenföld – innen, Óbudáról néha úgy tűnik, Buda voltaképp nem tudja eldönteni, hogy kicsoda. A leginkább talán egy központ nélküli világnézet, amely Pestről érthető meg igazán. Onnan jobban látszik az a sok Buda. A Márai-Buda, a Kosztolányi-Buda meg az Otlík-Buda.

Az Óbudára vezető Buda-szakasz a Lukácstól a Császárig, esetleg a Frankel Leó úti zsinagógáig tart. Egy 1935-ös, a *Nyugatban* megjelent városrajz szerint akkoriban a Császár fürdőtől – ma Császár-Komjádi Sportuszoda – számolták Óbudát. Attól a fürdőtől, amelyben egykor oly sokszor áztatta ki magából az éjszakát Krúdy Gyula. Ha már a fürdő sem segített rajta, a legendák szerint le-lepihent a Császár Hotel 100-as számú szobájában, amelyet fenntartottak neki.

A Császárnál már érződik, hogy kifelé megyünk. Ritkul a *budasüröség*, hogy lassan átadja a helyét a köztességnek valahol a Zsigmond tér és a Kolosy tér között, ahol érezhetően egy másik városrész kezdődik. A Kolosy tér közigazgatásilag Óbuda határa, de Óbudáról nézve épp csak Újlak kezdete. Idegen territórium, ahová óbudai ember nyolcvan vagy száz éve is legfeljebb vásárolni vagy ügyeit intézni ment, mint ahogy ma is még. Mostanában műromantikus potemkingiccs, a rendszerváltás körüli időszak kicsinyes álmainak groteszk maradványa, kilóg alóla a beton lóláb. Annál, ahogy Újlakkal elbántak az 1990-es évek elején, még a lakótelep is jobb: ott, a Kádár-korban megszokott slendriánság miatt, szinte véletlenül, még mindig több maradt meg az egykori hangulatból a betonházak között.

Valahol az amfiteátrum magasságában aztán, szinte váratlanul, tényleg Óbudára érünk. A Zápor utca vagy a Szőlő utca elején kinyílik a városi táj. Óbuda: tér és levegő, ezért tud nehezen élni máshol még az is, aki itteni panel lakója. Sehol sem ilyen hatalmas ugyanis az ég, sehol sincs ilyen rálátás a hegyre, sehol sem kanyarog ilyen kézközelsben a természetes árterű Duna, sehol sem ekkor a lélek tere, sehol sem ekkora a szem által befogható távlat Budapesten belül.

De hol is kezdődik pontosan ez a városrész? Nem véletlenül hívták a mai Nagyszombat utcát egykor Határ útnak: ez választotta el Újlakot, Neustiftet Óbudától, Altofentől, mint ahogy ma is még. A Szőlő utca és a Zápor utca bevezető szakasza a kis utcákkal – Viador, Kenyeres, Selmeci, Föld, Solymár, Beszterce és a többi – véletlenül itt felejtett régi Óbuda-darab új pótlásokkal. Keveredik itt a Krúdy-világ az ötvenes-hatvanas évek pragmatizmusával és napjaink minimalizmusával: a belső udvaros régi házak mellett a hatvanas években még a háború előtti építészkola által tervezett társasházak mellett itt-ott feltűnnek a 20–21. század fordulójának leginkább semmilyen épületei is.

Azok, akik siratják a „magyar Grinzinget”, itt mégis megszimatozhatnak valamit a régi Óbuda, vagy ahogy Krúdy nevezte, az Ódon-ságok városának hangulatából. Igaz, az a régi Óbuda nem egészen olyan volt, mint amilyennek ennyi idő távlatából, a mesék messzeségéből tűnik. Olyan *is* volt. Hiszen nincs okunk rá, hogy ne higgyünk Krúdynak, aki három évig élt itt. De nincs okunk arra sem, hogy ne higgyünk Gelléri Andor Endrének, aki megmutatja a Krúdynál tündéri külváros téglagyár környéki szegényeinek mindennapjait.

Így lehetséges, hogy a muskátlis, zöldvendéglős, kisházás, sváb-magyar-zsidó, macskaköves, sramlizenés, szőlőműves, hangulatos régi Óbuda emlékezete összecúsúszik a rosszul fűtött hosszúházakban vagy viskókban lakó

Krúdy Gyula

gyári munkások, kiscselédek Óbudájával. Az ember csak úgy tud emlékezni arra, amit nem ismerhetett, ahogy a mesélők emlékeznek. Meg kell hát hallgatni részrehajlás nélkül az összeset.

Krúdynál Szellő Szilvia kopog végig harminckét másik lánnyal egy délelőtt a Kiscelli utcán. Szoknyájuk alá bemotog a szél, és a római korból az utcasarkon itt ragadt férfifő arra inti őket, szerető nélkül holnaptól ne mutatkozzanak, míg az álmos városkára a templomtorony nagy bajszú óramutatója vigyáz. A csendes kis házak szobáinak asztalain csipke, a szekrények tetején birsbefőtt, a nyári udvarokon ecetfa árnyékol, míg télen a jégvirágos ablakú vendéglők asztalán forró a leves.

Gelléri mást mutat. Nála a földre köpi a vért a mosómester a dohogó gőzben, és a varázsló

Gelléri Andor Endre

„Az török áfium ellen való orvosság”

Ám az időben visszafelé Krúdy és Gelléri Óbudája előtt számtalan más Óbuda is létezett. A rómaiaké, például. Aztán a bátor középkori magyaroké, akik református hitüket mindenivel dacolva is örítették, a török hódítók elől pedig cselrel szöktek meg. Aztán az első német telepeseké, aztán a gyáralapítóké, és így tovább...

De hogyan is kezdődött? Mint minden a limesen innen, Pannoniában, ez is a rómaiakkal kezdődött. Meg a keltákkal. Hiszen az Aquincumot és az amfiteátrumot, a földből az építkezéseken rendre kiforduló sirködarabokat, pénzerméket örökül hagyó rómaiakon kívül ők is itt hagyták nyomaikat, minek folytán egy időre elnéptelenedett a terület.

Regélhetnénk arról, hogy kik és hogyan éltek Pannonia provincia fővárosában. Aquincumban, miután Tiberius leverte a lázadó pannonokat, és megjelentek Krisztus előtt IX. körül a rómaiak, de folytonosságot a római kor és a jelen kor között nehezen lehetne felmutatni.

A településen többször megfordult Marcus Aurelius, a bölcs császár is. Utódai alatt tovább fejlődött Aquincum, amely körül a mai Nagyszombat utca, a Bécsi út és a Bogdáni út határolta területen telepedtek meg a civil lakók, de rajtuk kívül az első legátus, Hadrianus, a későbbi császár is örökül hagyott ezt-azt a városrésznek, például az Óbudai-szigeten található palota romjait. Aztán, mint a történelemben mindig, lassan hanyatlásnak indult a meghódított terület, akárcsak a hódító birodalom.

A honfoglaló magyarok már az egykori római épületek közé telepedtek be: Anonymus Árpád fejedelem társa, Kende fia, Kurszán váráról tesz említést krónikájában, amelyet a kutatók a Nagyszombat utcai amfiteátrummal azonosítanak. Hogy a település valóban lakott volt, azt az is bizonyítja, hogy Orseolo Péter társas káptalant alapított „Attila városában”, ahogy sokáig emlegették Óbudát.

A település rangját mutatja, hogy a III. Bélánál vendégeskedő Barbarossa Frigyes krónikása 1189-ben feljegyezte, a király a karácsonyt Óbudán töltötte. A király utódai sem nagyon akartak innen elköltözni – úgy tűnt, hogy a stratégiaileg megfelelő helyen lévő, vízben, erdőben gazdag terület éppen megfelelő. Így még IV. Béla is az akkori időkre virágzásnak indult Óbudán tartotta központját, míg meg nem érkeztek a tatárok. A védelem nélküli várost pillanatok alatt földig rombolták, a király pedig Záraig menekült. Mire visszatért, romok és pusztulás volt Óbuda helyén.

Batu kán és barátai alaposan elintézték a városrészt, amelynek több év kellett, hogy újra benépesüljön; de a régi fény nem tért vissza. IV. Béla tanult az esetből, és a nehezen védhető

régi óbudai királyi vár helyett a megközelíthetetlen budai Várhegyen kezdte építtetni az új királyi központot. Innentől a régen mindenhol Buda néven említett előző központ már mint *Vetus Buda* (Óbuda) jelenik meg a forrásokban – innen ered hát a városrész máig ismert neve. A két új központot (budai Vár, Visegrád) is tovább építő király, Nagy Lajos az anyjának, Piast Erzsébetnek adományozta a régi székhelyet, aki klarissza kolostort alapított, és megépíttette a Mária-templomot a mai Fő téren, amely állítólag olyan szép volt, hogy messziről csodájára jártak. Mégsem volt nyugalom Óbudán: a káptalan, a királyi várnagy és a polgárság közt állandósult a viszály, mígnem 1355-ben Lajos király felosztotta Óbudát a király, a káptalan és a királyné között. A polgárság azonnal menekülni kezdett a szétszabdalt városrészből, amely annyifelé adózott, hogy követni is nehéz volt, így hiába a gótikus építészeti remek, a fénykor már csak az emlék emléke volt, amikor a törökök – pillanatok alatt – bevették a sem fallal, sem katonasággal nem védett *Vetus Budát* 1541-ben.

Különös szerencse vagy a sors fintora, hogy mégis itt, a később panelekkel teleszórt városrészben maradt meg viszonylag ép állapotban egy középkori lakóház: a régi piactéren – a Krúdy-házhoz közel – álló Ferenc deák háza 1500-ban már biztosan állt, ekkor cserélte ugyanis a klarisszák szolgálatában álló deák Vas megyei birtokát erre az épületre, amelyet átépíttetett. (A szintén ezen a környéken található egykori ferences kolostornak és templomnak a klarissza kolostornak csupán a romjai maradtak meg, a pálos kolostor maradványai pedig a Bécsi úton, a Viktória téglagyár udvarán kerültek elő.)

A törökökkel – az elején úgy tűnt – ki lehetett egyezni. Adózás szempontjából talán még jobban is jártak a lakók, amit az mutat, hogy a török hódítás után az elvárhatóval szemben nőni kezdett a beköltözők száma. Ekkor azonban a Habsburg-Magyarországon megfogant a haditerv, hogy visszafoglalják *Vetus Budát*. Csakhogy Pálffy Miklós, akire rábízták a feladatot, úgy akarta megoldani mindezt, hogy a civil lakosság ne szenvedje meg a háborút, ezért elhatározta, hogy kiköltözteti a lakókat.

Egy hideg, januári hajnalon a szó szoros értelmében evakuálták a térséget: a lakosok az 1596-os év elején az Esztergomból kiküldött katonák védelme alatt titokban, százkillencvenöt szekerre pakolva értékeiket költöztek át a királyi Magyarország területére – az öregek és a gyerekek a parton sorakoztak fel, őket ugyanis hajón szállították Esztergomba. A török őrség, ki tudja, mit látott és mit nem, de Óbuda a szó szoros értelmében kiürült. Egy lélek sem maradt a régi királyi vár környékének kis házaiban.

A területet mégsem sikerült visszafoglalni sem 1598-ban, sem 1602-ben – a háborúskodás csak arra volt jó, hogy az ostromban megsem-

nem segít a tébécés munkásasszonyon. Tüdőbeteg és éhes a felnőtt, a gyerek. A szegények viskói bűzösen állnak a mocsár mellett. A Szentlélek térnél halott csecsemő ereszkedik le dobozban a cselédszoba ablakán: megfojtotta az anyja azon nyomban, ahogy kijött. Maga is alig él meg, az apa munkanélküli.

Krúdy a görbe, kövezetlen Szőlőkert utcán egymásnak simuló szerelmeseket nézi, vagy a Duna-parton nyugodtan legelésző kecskéket. Azt az Óbudát, ahol, „ha az a száradásra kiakasztott néhány fehérnemű nem lebegett volna a dunai szélben a veteményeskertek sövényén, azt lehetett volna hinni, hogy innen minden lakó elköltözött”. A fecskéket látja, mert errefelé „minden fecsképmák megvan a maga házszáma”, azt a városkát látja, ahol a fecskéknél korábban már csak a Szentlélek téri zárda apácai kelnek, akik messze elnéznek reggelente, talán a hegy felé.

Gellérinél Óbuda utcái közül „négyből kettő szűk, és árményekkel van beszöve; dohos színű, mint a pincék... kettő pedig fényes és villogó, mint az éles kard”. A munkások hitelbe isszák a pálinkát a pipafüsttől ködös gyári kintinban, részeg asszony kezében koppan az üres pohár a pulton, és verekedés után a téglaszáritókon túl, a „vaksi bányauton” távozik az ide tévedt vándor. Az óbudai tájat kémények csipkézik az agyagbánya és a gyár közt, ahol a drótvezetéken „dermedten lógnak a vascsillek”, mert a gyár áll, és „se szén, se munka, se enniváló harmadik hónapja”.

Krúdynál az óbudaiak motoszóknak, bandukolnak, nekifeszülnek az örökké a hegy felől fújó szélnek. A szél és a hegy megmaradt, a gyárak romokban, a mesterek kimérik a mosedulatot, a kocsmárosok szűk meszellyel a bort, a lányok szökkennek és trilláznak. Gellérinél az óbudaiak köhögnek, vánszorognak, vagy dühükben óriás munkásként, mint az Uitz-plakáton, a fejük fölé emelik a szerszámot, magasra, hogy lesújtsanak erre a rohadt életre.

Kétféle Óbuda létezett hát egy időben a panel-Óbuda előtt: egy, amelyet siratni szoktak azok, akik Krúdyval emlékeznek, és egy másik, amelyre a legtöbben nem emlékeznek. Talán nem csak azért, mert nem olvasták Gellérit. Az az Óbuda pedig, amelyet ily módon makacsul, ám megbocsáthatóan, „Krúdy Óbudájaként” őriz a szépítő emlékezet, viszonylag új képződmény volt a végtelen időben.

misüljön még az is, ami addig megmaradt. A lakók egy része az 1606-os zsitvatoroki béke után ugyan visszaköltözött a romok közé, de akkor meg a nyomor és a pestis tizedelte tovább a lakosságot. Ahogy Gál Éva vonatkozó tanulmányában említi, a zömmel református magyarok lakta Óbuda ennek ellenére lassan talpra állt. Sokatmondóak azok a források, amelyekben fennmaradtak a már a török időkben is a területen élők nevei: mások mellett Madarassy Gergely, Varga György, Petre István, Nemes György, Budai András és családja élt Óbudán a XVII. században – igaz, fel-felbukkantak már ekkor is a német nevek az összeírásokban.

A jó gazda, Zichy István és a fia, a gonosz gróf

A református magyarok lassan visszaköltöztek a török által felprédált, a harcokban súlyos károkat szenvedett városrészbe. Még be sem rendezkedtek, amikor 1684-ben a meginduló keresztény seregek elől – pontosabban a háború elől – megint menekülniük kellett. Bár *Vetus Buda* 1686-ban felszabadult, ezután még két évig lakatlan maradt.

Végül negyven bátor család költözött vissza egy 1688. október 9-én kelt menlevéllel, bő egy évtized múlva pedig, 1699-ben megérkeztek az első német telepesek is. 1703-ban már német volt a bíró és a lakosság nagy része, a terület földesurai, a Zichyek pedig mindent megtettek, hogy a Habsburg betelepítési politikával összhangban minél több lakost költöztessenek be Óbudára. Aki itt telepedett le, három évre adómentességet kapott, aki szőlőt is telepített, annak pedig öt évig nem kellett adóznia. Az első betelepülők „szabad éveit” 1701-ben jártak le, ekkor összeírták a lakosságot.

A fennmaradt forrásokból kiderül, hogy adigra többségbe kerültek a katolikus németek a kálvinista magyarokkal szemben – akik a cikkünk előző részében említett Madarassy Gergely azonos nevű leszármazottja birtokán alakítottak ki maguknak oratóriumot, miután az először nekik adományozott Péter-Pál-templomot a földesúr visszavette, és átadta a katolikus németeknek.

Aztán 1700-ban becsapott a ménkö Óbudára. Meghalt a jó gazda, Zichy István, örököse, Péter pedig olyan volt, mint a mesék gonosz földesura: az utolsó csepp vért is kisajtolta jobbágyaiból. 1703-ra elmenekült a lakosság fele – aki nem a terhek miatt menekült, hát menekült azért, mert reformátusként nem gyakorolhatta a vallását. A református közösségnek ugyanis nem engedélyezték, hogy prédikátort tartson, sőt azt sem, hogy kérelmének megfelelően beköltözhessen a néptelen Békásme-

gyerre. A Rákóczi-szabadságharc, a pestis és az árvíz aztán tovább tizedelte a 18. századi óbudai népességet, de Zichy Péter csak nem javult meg: amint véget ért a Rákóczi-szabadságharc, és visszaköltözött birtokára, ismét prés alá helyezte jobbágyait.

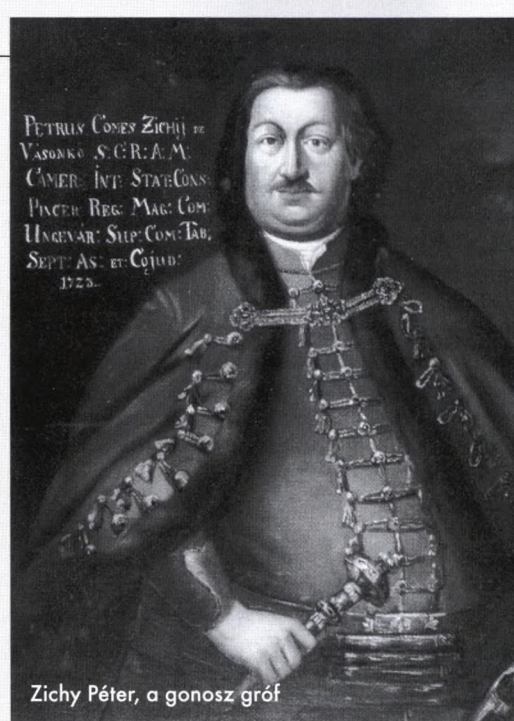
Thomas Hientzmal vezetésével ekkor az óbudai polgárok a császárhoz folyamodtak, hogy állítsa vissza Óbuda koronabirtok státusát – aminek az udvarban is örültek volna, hiszen a terület szép nagy falat lett volna a kincstár számára. Ám a fondorlatos Zichy Péter addig járta a bécsi köröket, megkenve néhány hivatalnokot, míg a császár visszautasította a menekülni vágyó óbudaiak kérését. Hientzmal házát Zichy elkobozta, őt magát elűzte. Volt azonban egyetlen jótette is ennek a mesebelien kegyetlen Zichynek: ő fogadta be a városrészbe a zsidókat. Mielőtt meghatódnánk, felhívjuk a figyelmet arra a levélre, amelyben Péter gróf kifejti: a kegyes gesztus oka annyi volt, hogy a zsidók jó sok készpénzbeli adót fizetnek...

1726-ban meghalt a gonosz gróf. Mintha még holtában is átkot szórt volna: örökösei csúnyán összevesztek Óbuda birtokjogán, végül Zichy Miklós került ki győztesként a harcból.

Egy 1727-es összeírás szerint 237 telkes jobbágy, 53 zsellér és 24 zsidó családfő élt ekkoriban itt, abból pedig, hogy kilencedként ezer akó bor folyt be, arra lehet következtetni, hogy a lakosság ekkor már nagyrészt szőlőtermelésből élt. Óbudának ekkor a Lajos utca–Kiskorona utca környéki része volt lakott, illetve a Fő tér, valamint a Laktanya utcai rész.

Nemcsak a braunhaxlerlek, a szőlőtermelő-kocsmatulajdonos németek Óbudájának alapjait sikerült ekkor, a 17. században lerakni, de Zichy Péter özvegye, Bercsényi Zsuzsanna a legendás kiscelli kék agyagra alapozva 1737-ben létrehozta Óbuda első téglagyárát is, s ennek köszönhetően megjelent egy új társadalmi csoport, a gyári munkásoké. (Bár ebben az időben még aligha beszélhetünk XIX–XX. századi értelemben vett „munkásosztályról.”) 1739-ben a pestis ismét kipusztította a lakosság felét, a lassan magához térő városrész azonban a Zichy Péternél emberibb Miklós – Bercsényi Zsuzsanna és Zichy Péter fia – uralma alatt mégis virágzásnak indult. A szűken vett Altofen – a német lakosság számára miatt ekkor már így, német néven említik a legtöbbször Óbudát – az 1740-es években új városrészszel bővült. Neu Altofennel, amely a mai Kiscelli utca, Pacsirtamező utca, Föld utca, Szőlőkert utca, Vörösvári út, Raktár utca, Harrer Pál utca alkotta részt foglalta magában. Zichy Miklós, megépítve Fő téri kastélyát, ekkor helyezte végleg Óbudára uradalmi központját.

A kastély azonban üres maradt. Zichy Miklósnak nem született fiú utóda, az özvegygel kiegyező kamara pedig pillanatok alatt visszaperelte a koronának a szép adót fizető Óbudát, és megkezdődött az évtizedekig tartó harc a

lakosság és a kamara között. Az akkor már módos óbudaiak mindenáron szabadulni akartak a terhek alól – a kamara pedig mindenáron adóbevétel akart.

A II. József-féle népszámlálás adatai alapján Óbudán 1784–85-ben 871 keresztény és 285 zsidó család élt. *A szőlőművesek, kocsmárosok, hagyományos mesterségek képviselői – csizmadiák, vargák, szabók, takácsok – mellett megjelentek a patikusok, óráskok, könyvkötők és az első kézfestő-manufaktúrák is, köztük a Goldberger-műhely.* Ekkoriban keletkezett a selyemgombolyító épülete is, amelyet egy olasz vállalkozó építtetett, és a másik selyemgombolyító, amelynek latin nevére – filatolum – ma egy egész óbudai városrész, a Filatorigát emlékeztet.

Vagyis a 19. század már egy polgárosodó német–magyar–zsidó Óbudára köszöntött rá: a katolikus szőlőtermelő németek mellett református magyarok és az egész akkori Magyarország legnagyobb zsidó közössége élt itt, utóbbi mesteremberei külön kézművescéhbe tömörültek már a XVIII. században.

A patikusok és óráskok mellett az 1836-ban alapított hajógyárnak köszönhetően megjelentek a kis házakban a lakatosok, gépészek, asztalosok családjai, és ekkoriban már táncitanító, mosónő, kesztyűs, bábos és két „kávés” is számon tartatott Altofen lakosai között a nyolc pap és a huszonkét tanító mellett. A bortermelők aránya 1840-ben már mindössze huszonhét százalék volt, s ebben a szőlőket kipusztító filoxerajárvány nagy szerepet játszott. Ekkor már nyomuk sem volt a régi jobbágy- és zsellérházaknak.

Az 1838. évi jeges árvíz úgy elmosta a régi Óbudát, hogy a lakosok csónakokon menekültek az összedőlő épületekből. Az újjáépítés nyomán alakult ki az az Óbuda, amelyet Krúdy-regényekből ismerünk – és ekkorra tehető a Gelléri Andor Endre-féle „munkáskerület” alapjainak létrejötte is. ➡